

Iejūsma par latviskām nakts debesīm

vad. Kalvis Cers

2009. gada LSkK un LGK vadītāju konference

Ar latviskiem nosaukumi
vien nepietiek ...

jācenšās uzzināt un
saprast to, ko mūsu senči
saskatījuši nakts debesīs!

Kas būs saredzams 10. Lielajā nometnē *Zvaigžņu sega* ?

- Piena ceļš
- Planētas rietumos:
Merkūrs, Saturns,
Marss un Venēra tieši
pēc saules rieta plkst
19:30
- Planētas austrumos:
Jupiters un tam ļoti
tuvu Urāns sāk
parādīties ap plkst
20:00
- Mēness jaunajās
fāzēs no jaunmēness
līdz pirmajam
ceturksnim
- Vasaras zvaigznāji
ieskaitot
 - Jānīti
 - Ūsiņu
 - Saules Ratus
 - Lielos un Mazos
Greizos Ratus

J. Vai mūsu senči bija
astronomi, astrologi,
vai kas cits ?

A. Ne astronomi, nedz astrologi, mūsu senči bija pirmklasīgi dabas poētiskie iztēlotāji !

Kas ir saausts latviskā zvaigžņu segā?

Debess draudzes galvenie tēli

- Saule
- Mēness
- Saules meitas
- Dieva dēli
- Auseklis
- zvaigznes

Saulei rietot

Vakara blāzma jeb atblāzma

Lēni lēni Dieviņš brauca
No kalniņa lejiņā
Saules meita vārtus vēra
Zvaigžņu cimdi rociņā

Mēness

- gramatiski:
 - spīdošais mēness ≠ kalendāra mēnesis
- Saules vīrs ar daudz mazāku lomu nekā viņai
- teikas
 - Velns aizkrāso mēness ar darvu
 - Par meitu mēnesī
 - Par puiku mēnesī
- ticējumi par ko var/nevar darīt mēneša gaismā
- kā saprast mēness fāzes?
- lauksaimniecības darbu saskaņošana
- kā saprast mēness orientāciju?
 - jaunais mēness uz muguras pavasarī
 - vecais mēness uz muguras rudenī

Mēness dziesmas

Māte mani audzēdama
Sola Dieva dēliņam.
Kad uzaugu, tad nedeva
Tad iedeva Mēnešam.

Ko, māmiņa, es darīšu,
Pie Mēneša aizgājus?
Mēnestiņ(i)s grozījāsi
Brīžam jaunis, brīžam vecs.

Kam tie tādi kumeliņi
Pie saulītes namadurv'
Tie mēneša kumeliņi
Saules meitas precinieķ'

Šodien saule šodien saule
Šodien saules meitu ved
Šodien saule apsegloja
Simtu bērnu kumeliņi

Dod Dieviņi mēnešami
Simtu dēlu jājējiņ'

Saules meitas un Dieva dēli

С-У-А-С

Saules meitas

С-У-К-Р-Е-М

А-Р-Т-Е-В

С-Е-З-Е-Н

Dieva dēli

С-С-А-М

У-Р-Т-Е-П-Ц-Ц

У-З-Р-Ц-Т-У-У

Saules meitas

- paklausīgi seko savai mātei Saule
- darbīgas un čaklas
- ļoti krāšņi tēli
 - ar vainagiem, darba rīkiem un zirgiem
- reizēm uzvedās kā rotaļīgas jaunietes

Saules meitas dziesmas

Saules meitas sagšanas auda
Vidū gaisa stāvēdama,
Divi lāses tīra zelta,
Trešā tīra sudrabiņa.

Saules meita sagšanas auda
Ledus kalna galiņā,
Es nevaru klāti kļūti
Ar nekaltu kumeliņu.

Kam tie tādi kumeliņi
Pie saulītes namadurv'
Tie mēneša kumeliņi
Saules meitas precinieķ'

Šodien saule šodien saule
Šodien saules meitu ved
Šodien saule apsegloja
Simtu bērnu kumeliņi

Dod Dieviņi mēnešami
Simtu dēlu jājējiņ'

vārdos nenosauktie Dieva dēli

„ar sārtu mētelīti” / krāsā kā varš (kapars),
t.i. sarkans = Marss

„kā vasku dzirnutiņas” / krāsā kā zelts,
t.i. dzeltens = Jupiters

krāsā sudrabs, t.i. zilzaļgans = Saturns

zvaigznājs vai asterisms ?

Zvaigznājs

angl. *constellation*

piemēri

- Lielais Lācis (*Ursa Major*)
- Orions (*Orion*)
- Mazais suns (*Canis Minor*)
- Lielais suns (*Canis Major*)

Asterisms

angl. *asterism*

piemēri

- Lielie Greizie Rati, kas ir daļa no Lielā Lāča
- Ziemas trīsstūris, ko sazmē starp zvaigznēm Betelgeizi, Procionu un Sīrius

Dieva dēls ar dotu vārdu

Ūsiņš = Andromedas zvaigznājs

Ūsiņa akmens kumenliņš = Andromedas galaktika

teiku krājums: <http://valoda.ailab.lv/folkloras/pasakas/13/13P00.htm>

Tumša nakte, zaļa zāle

Laukā laidu kumeliņ

Ēē ēē ai jā-i jā

Laukā laidu kumeliņ

Laukā laidu kumeliņu

Kā pelēku vanadziņ

Ēē ēē ai jā-i jā

Kā pelēku vanadziņ

Ūsiņam(i) zirgi zviedza

Man jājot(i) pieguļā

Māršavai govīs māva

Man ganos izdzenot

Pa kalniņu Ūsiņš jāja

Ar akmeņa kumeliņu

Tas atnesa kokiem lapas

Zemei zaļu āboliņu

Dieva dēls ar dotu vārdu

Jānītis = asterisms Vasaras trīsstūris
atspoguļojums Jāņa simbolā/ornamentā

Jōneits jōja vysu godu rūtoj, rūtoj
Atjōj Jōņu vokorā rūtoj, rūtoj

Voi, Jōneiti, Dīva dāls(i),
Tovu garu augumeņu

Atjōj Jōņu vokorā rūtoj, rūtoj
Pošā zōļu laiceņā. rūtoj, rūtoj

Gona gari tī mežeņi
Vieļ gaļveņa pōri stōva.

Jōņeits gōja pare kaļneņu
Zōļu nosta mugorā

Voi, Jōneiti, Dīva dāls(i)
Tovu kuplu capureiti

Šam saujeņa, tam saujeņa
Lai zīd vysa pasauleite.

Apakš tovys capureitis
Auga muni mīži, rudzi

Zvaigznāji pavasarī un vasarā

- Saules Rati = Pegazs
- Ūsiņš = Andromeda
- Jānis = Ērgļa (*Aquila*)
zvaigznāja spožā
zvaigzne Altairs
- Jānīša cepure =
asterisms Vasaras
trīsstūris: Altairs un
Gulbja (*Cygnus*) zvaigzne
Denebs un Liras (*Lyra*)
zvaigzne Vega
- Puķu dārzs = Ziemeļu
vainags (*Corona Borealis*)
- Sējējs = Vēršu dzinējs
(*Boötes*)
- Vērpēja = Jaunava
(*Virgo*)

Zvaigznāji caur gadu

- Lielie Greizie Rati =
asterisms Lielais Kauss
(*Big Dipper*)
ar savu radīšanas teiku
- Mazie Greizie Rati
(*Little Dipper*)
- Josta (vai Jumis ?) =
Kaseiopeja
- citi koku/krūmu dārzi

Teika par Lielajiem Greizajiem Ratiem

Vilks nedrīkst ēst iejūgtu zirgu. Bet reiz vecos laikos vilks bijis briesmīgi izsalcis un gājis un prātojis: Kaut vai zaķi satiktu! Pēdīgi ieraudzījis zirgu un bijis ļoti priecīgs, bet, kad piegājis tam klāt, redzējis, ka zirgs aizjūgts. Vilks nu gribējis iet tālāk, bet vēders briesmīgi kaucis. Viņš nopurinājis asti un meties iejūgtam zirgam virsū. Viņš vēl nav paspējis zirgam nekur iekost, kad zirgs jau ar vāģiem un visu vilku pacēlies debesīs. Tā nu zirgs un vāģi palikuši augšā. Zirgu tur tomēr neredzot, jo tas esot melns bijis. Vāģi gan esot redzami un tie esot greizi, jo zirgs no vilka sabījies un pagriezies sāņus. Vilks nokritis zemē un briesmīgi sāsities. Pa ilgu laiku neesot varējis kaulus pavazāt. Beigās gan viņš atžilbis un nodievojies turēt Dieva likumu: Nekad neēst iejūgtu zirgu!

Zvaigznāji rudenī un ziemā

Vilks = Lauva (*Leo*)

senie latvieši ticēja, ka tad, kad
rudens rītos Vilks parādās pie
apvāršņa, tad jābeidz ganīt lopi

tas pats zvaigznājs redzams pavasara
vakaros, kad jā pieguļā

Puiši, puiši, pieguļnieki, rotā, rotā,
Paņem manu brokastīņu, rotā,
Ko māmiņa man iedeva, rotā, rotā,
Par rasiņas bridumiņu, rotā.

Dod, māmiņa, sviest' ar maizi,
Padziedāšu vilka dziesmu;
Vilks sēd(e) pie ozola
Uz astītes atspiedies(i).

Ar vilciņu art(i) gāju
Celmainā(i) līdumā(i);
Velc, vilniņ(i), raudādam(i)s
Kam apēdi kumeliņu?

Kur, vilciņ(i), tu tecēsi
Ar tiem kaula nadziņiem(i)?
Tek uz Rīgu sūdzēties(i)
Suņi manu ādu plēsa.

Vai, Dieviņ(i), vai Dieviņ(i),
Vilkam liela tēvu zeme;
Visi krūmi, pļavu kakti
Tie vilkam(i) piederēja.

no Lielo Greizo
Ratu teikas ...

Zvaigznāji rudenī un ziemā

Dievu dēlu pirts = Dvīņi (*Gemini*)

Man māmiņa šautru svieda,
Es iebēgu lejiņā(i).
Es atradu lejiņā
Zelta pirti kuroties(i).

Dieva dēli kūrejiņi,
Saules meitas pērējiņas.
Auseklītis garu lēja
Ar sudraba biķeriti.

Es tev lūdzu, Ausekliti,
Lej gariņu pamazām(i),
Lai nekusa zelta slota
Man vienai peroties(i),

Lai aiznesu māmiņai
Jele vienu žagariņu;
Jele vienu žagariņu
Par to šautras sviedumiņu

... dziedātāja = kāda Saules meita

Zvaigznāji rudenī un ziemā

Sietiņš = zvaigžņu kopa
Plejādes (*Pleiades*)
atrodas Vērša (*Taurus*)
zvaigznājā

latviešos plaši pazīstams

lietoja pulksteņa vietā

dažādi ticējumi un rotaļu

Meitas sēd vakarā,
Sietiņā raudzīdamas.
Jau sietiņš pusnaktī,
Vēl meitiņas negulēja.

Māmiņa mīļā,
Laid meitas gulēt,
Sietiņš līgo
Launaga laikā.

Auseklītis

Saulei lecot rīta blāzmā jeb Austrā

Auseklītis agri lēca,
Saules meitas gribēdams;
Lec, Saulīte, pati agri,
Nedod meitas ausekļam

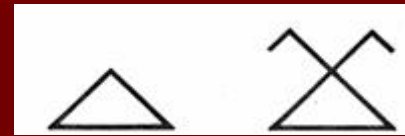

Auseklis ir rotaļīgs, reizēm nepaklausīgs, vainots un sarāts

Venēras redzamība rīta pusē ir tikai un vienīgi identificējams
kā Auseklis/Auseklītis/Ausekliņš/Rīta zvaigzne

Vietas

- Debess kalns

- Jūra

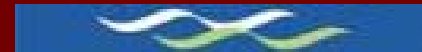
 - pie horizonta debess josla

 - norobežo debess kalnu no pasaules

- Ezers

- Upe

- Daugava

 - debess kalnam apjuzto un ap to tekošo upi

Poētiskais iztēlojums tautas dziesmā

Aiz Daugavas vara dārzs(i)
Baltā smilšu kalniņā(i);
Tur ziedēja zelta rozēs,
Sudrabiņa magoniņas.

Dieva dēli, bāleliņi,
Puškoj' savas cepurītes,
Saules meitas, jumpraviņas,
Darināja vainadziņus.

Simtiem sārtas rozēs zieda,
Simtiem zelta ābelītes;
Saules meitas rotājās(i)
Sārtiem rožu ziediņiem(i),

Dieva dēli spēlējās(i)
Zeltītiem(i) āboliem(i).
Celies agri, Saules meita,
Mazgā baltu liepas galdu;

Rītu jās(i) Dieva dēli
Zeltābolu ritināt(i).

Debess novērojumu metafori

- kalns
- taka/ceļš
- jūra/ezers/upe/Daugava
- laiva
- magones/rozes
- rudzi/mieži/auzas
- siers/ogas/(balt-)ābols
- varš/sudrabs/zelts
- akmens/pērle/dimants
- dārzs/pirts/galds
- suns/vilks/kumeļš/zirgs
- sega/deķis/villaine
- mētelis/cimdi
- cepure/vainags
- rati/segli/iemaukti
- dēls/meita/māte
- koks/galotne/zagariņš
- šautra

Citi debess spīdekļi

- Astes zvaigznes (komētas)
Dievs/Saule/Meness met viens otram ar sudraba akmentiņu vai čakārnīti
Haleja komētas iespējamības
- Krītošās zvaigznes (meteroidi)
zvaigžņu lietus = komētu putekļi
- Asteroidi un mazās planētas
nr. 1284 ar nosaukumu *Latvija*
- Kāvi = Ziemeļu blāzma (*aurora borealis*)
- Ledus kalns (~ *Zodiacal light jeb Gegenschein*)
- "Pūkainie plankumi" (= deep space objects, *DSO's*)
piem. zvaigžņu kopas, miglāji, citas galaktikas